

Маргарита Коева

ОЛТАРИТЕ НА БЪЛГАРИЯ

*Архитектура
на православния храм*

Това е откъс от книгата.

Цялата книга може да намерите в Библио.бг

www.biblio.bg

Маргарита Коева

ОЛТАРИТЕ НА БЪЛГАРИЯ

*Архитектурата
на православния храм от IV до XX век*

Фондация „Покров Богородичен“
София, 2011

Изданието се осъществява с финансовата подкрепа
на Дирекция „Вероизповедания“ към Министерския съвет

фотоси: фотоархив на БАН, фотоархив на Пламен
Сивов, фотоархив на Михаил Енев
планове: архив на БАН,
авторски заснемания: Ст. Бояджиев, М. Коева,
Н. Тулешков, каталог „Православни храмове по
българските земи“

© Маргарита Коева, автор, 2011
© Фондация „Покров Богородичен“, 2011

ISBN 978-954-2972-02-0

Съдържание

Балканите – кръстопът на времената	7
Православието	15
Православието в българската държава	19
Богослужбни последования в православния храм	25
Раннохристиянска църковна архитектура по българските земи	37
Църковна архитектура на Първото българско царство	45
Църковна архитектура на Второто българско царство	53
Манастирско строителство по българските земи	61
Църковна архитектура в българските селища през XV-XVII век	105
Църковна архитектура в българските селища през XVIII и XIX век	123
Църковна архитектура на Третото българско царство	160
Изкуствата в православния храм	177
Избрана литература	205

Евангелие от Бачково

БАЛКАНИТЕ – КРЪСТОПЪТ НА ВРЕМЕНАТА

Историческото битие на Балканския полуостров обуславя формирането и развитието на културните процеси в него, като ги прави различни от тези в централните части на Европа.

В течение на хилядолетия земите на Полуострова са заселвани, завладявани, прекосявани и разорявани от различни народи, племена и народностни групи. Взаимните вплитания на кръв, бит и култура са формирали облика на населението, неговия характер, пластичността на неговото мислене и бързата му приспособимост към променящите се условия за живот. Въпреки непрекъснатите промени, налагани от сложните и често трагични събития, с които е изпълнена историята на Балканите, както общият културен модел на зоната, така и на отделните народности запазват елементи, оставащи непроменливи независимо от политическите и военни катастрофи, следвани от насилствени включвания в една или друга държавна структура, в един или друг културен ареал. Затова за хората от Запада винаги е било особено важно да разберат народностните корени на балканските култури, тяхната детерминираност от историята на всеки от народите, населявали и населяващи Полуострова, както и тяхната невероятната жизнеспособност.

Заселването на балканските земи е дълъг, неравномерно протичащ процес, тъй като те винаги са привличали завоеватели поради своето разположение на ключови позиции, свързващи двата континента. Затова и населението им през всички епохи и исторически периоди се състои от различни етнически групи, носещи всяка поотделно своите вярвания и бит, но толерантни едни спрямо други и изграждащи общо своите пътища, селища и укрепления.

Периодичните военни походи и кървави сражения са причината голяма част от многообразното и богато архитектурно наследство на Балканите да е все още в руини под земята и в този смисъл територията на Полуострова и преди всичко нейната централна част, в която днес са разположени българските земи, е златна мина за историята на европейската цивилизация, която чака своето разкриване. Направените през последните години археологически открития промениха до голяма степен културната история не само на балканските земи, но и на един обширен регион, обхващащ съществени части от Азия и Европа. Откритите през 2004 г. неолитни погребения в праисторическите селища край селата Оходен и Джулюница, датиращи от 6000 г. пр. Р. Хр., доказват, че развитието на земеделието, тази огромна революция в културата на човечеството, започва от територията на днешна България. Не по-малко значение има и откритието на намерените в селищната могила край Караново, Градешница глинени плочки с нанесени върху тях писмени знаци, за които се счита, че са първата писменост в човешката история, създадена 3000 г. пр. Р. Хр.

Днешните български земи са част от една от най-древните духовни територии на християнството в Европа. Християнската религия прониква на Балканския полуостров още през I век чрез мисионерските пътешествия на св. апостол Павел и неговите съратници. В книга „Деяния на св. Апостоли“ (гл. 16-17) се съобщава, че по време на второто си благовестническо пътешествие (51 г.) той основал християнски църкви във Филипи (запазен в руини на север от град Кавала), в Берия (дн. Верея), в Солун, Атина и Коринт. В резултат от неговото евангелско дело в края на века се създават многобройни християнски общини, в които участват както хора от местното население – траки, гърци и илири, така и легионери от римските източни легиони, запознали се с идеите на християнството по време на пребиваването си в Палестина и Сирия.

Преданията разказват, че през II век възникнали християнски центрове във Филипополис (дн. Пловдив), в Тракийска Верея (дн. Стара Загора), където проповядвал св. апостол Карп, в Деултум (дн. Дебелт), антично селище край днешния гр. Бургас, в Анхиало (дн. Поморие), както и в още редица градове. Новата религия си проправя път и в Мизия (днешна Северна България). Според някои по-късни предания, за епископ на Одесос (дн.

Варна) се сочи името на Амплий, вероятно ученик на св. апостол Павел. Мъченически актове от IV век говорят за християнско присъствие и в други мизийски градове: Доростол (дн. Силистра), Томи (дн. Констанца) и др.

През III век на Балканите, в Naissus, днешния град Ниш, в местно тракийско семейство се ражда император Константин I Велики (Флавий Валерий Аврелий, 274-337), който с Медиоланския едикт от 313 г. обявява християнството за равнопоставено с останалите религиозни системи, съществуващи в Империята. През IV век се появяват първите християнски храмове в балканските провинции на Римската империя и когато в 380 г. император Теодосий I с едикта *Cunctos populos* установява християнството като официална религия на Византия, техният брой нараства значително. В днешните български земи в резултат от археологически проучвания, до днес са открити над четиристотин раннохристиянски храма, някои от които с внушителна големина. Това свидетелства, че още преди приемането на християнството за официална религия в пределите на Източната римска империя неговите последователи са били многобройни и че към християнското вероизповедание са били причислени както местното население, така и пришълците.

През първата половина на IV век епископски центрове има в Сердика (дн. София) и Маркианопол (при с. Девня, Провадийско).

През V и VI век християнството прониква сред всички племена на полуострова – траки, илири, славяни и др. Християнизирването, макар и частично, на постепенно нахлуващите славянски и други езически племена се потвърждава от много исторически документи. Следователно при идването си на Балканите през VIII в. Аспаруховите българи заварват едно в по-голямата си част християнизирано славянско население, с което влизат в племенен съюз и основават своя държава в североизточната част на Полуострова. Съвсем скоро влиянието на християнството прониква и в българския хански двор, въпреки опитите на владетелите да се запазят старите езически вярвания. По времето на българския хан Омуртаг (814-832) за християнската вяра загиват мъченически Одринският епископ Мануил, Никеийският епископ Лъв, епископ Петър, Георги Девелтски, свещеник Парод, клириците Гавриил и Сионий, християнските военачалници Йоан и Леонтий и 377 християни, чиито имена са неизвестни.

Хан Маламир (832-836) умъртвява дори собствения си брат Енравот, който е канонизиран от Православната църква и почитан като св. княз Боян Български. Съпротивата на последователите на прабългарските езически божества под върховенството на Тангра продължила около сто и осемдесет години, докато през IX в. по време на владичеството на княз Борис I (853-889) християнството бива не само прието, но и обявено за единствено призната религия в пределите на българската държава.

Едно хилядолетие след появата на първите християнски общини на Балканите, в 1054 г., в резултат на Великата схизма се установява окончателното разделяне на Източната и Западната църква, сериозна опора на Православието става именно Българската държава. От това време датира и българското християнско храмово строителство.

Хилядолетната история на Българската църква и създадената от нея духовна култура са верни продължители на традиции, чието начало поставят нейните основатели. Духовно наследство на Българското православие е делото на св. княз Борис I, приел при кръщението името Михаил, покръстител на българския народ и основоположник на християнското книжовно дело в България.

През 886 г. в България пристигат най-видните ученици на славянските просветители и светци Константин–Кирил Философ и Методий: Наум Охридски, Климент Охридски, Горазд, Сава и Ангеларий, които създават в градовете Преслав и Охрид книжовни школи. Благодарение на тяхното просветителско дело, покровителствано от българските владетели, X век е признат за Златен век на старобългарската книжнина и образованост.

През XIV век дейността на патриарха на българската църква Евтимий Търновски и приносът на основаната от него Търновска книжовна и богословска школа в развитието на средновековната българска култура и в културата на славянския свят се ползва с признанието на европейските народи. Известно е, че при коронясването си френските крале са полагали клетва върху „Реймското евангелие“, което е препис, направен между XI и XIV в. от старобългарско евангелие от XI в., и е написано на кирилица.

В продължение на столетия старобългарският език изпълнява мисията на спойка между културите на народите на Източна Европа – роля не

по-малко значима от ролята на латинския език за Западна Европа, роля, която води началото си от делото на светите братя и техните ученици. Български сановници и висши духовници ръкополагат монарси, митрополити и патриарси в Сърбия, Влашко, Молдова и Русия.

Разцветът на българската култура през X век, оказва безспорно влияние върху културно-политическото развитие на Европа.

След завладяването и включването на българските земи в Османската империя и унищожаването на Българската патриаршия двама от представителите на Търновската книжовна школа – Киприан и неговият племенник Григорий Цамблак стават първите митрополити на Полско-литовското княжество. Киприан е провъзгласен за митрополит Киевский (1375 г.) и всей Руси (1390 г.), а в 1472 г. е канонизиран за светец. Константин Костенечки – първият реформатор на правописа в Европа, е поборник за езикова реформа в Сърбия през XV в. Около едно столетие в полските земи църковните песнопения и богослужения следват източноправославния канон и се извършват на старобългарски език. Същото се отнася и за официалния църковен и държавен език във Влашко и Молдова до края на XVII в.

Предназначена да задоволява определени духовни, идейни и богослужебни потребности, архитектурата на храма до определена степен отразява и предпочитанията на социалната група поръчител, била тя църквата, държавата, обособена административна единица, обществена организация, група енориаши или отделни дарители. Сакралните пространства са предназначени да пораждат в съзнанието на вярващите представата за един идеален като хармонична цялост божествен свят, в който всичко, до най-незначителните детайли е красиво по форма и съдържателно съвършено, като по този начин внушават неуловимо и ненадрапливо, но непрекъснато преклонение пред Твореца. Точно поради това сакралната архитектура е обвързана със смислово-тематичната си основа много по-директно и силно, отколкото профанната архитектура. Разбира се и в сакралната архитектура съществува противопоставяне между концептуалното и функционалното начало, присъщо генетично на всеки клас, вид, род или тип архитектура, но в нея концептуалното е първенстващо и подчиняващо материалните

изисквания и предпоставки. Вътрешната обвързаност с метафизичното обособява храмовата архитектура като вид със свойствени само на него качества, основното от които е, че ако архитектурата като творческа дейност е предназначена да изгражда микрокосмос, чийто демиург и потребител е човекът, в сакралната архитектура тя се стреми да изгради подобие на космоса, чийто Творец е Бог. Това свое предназначение, отделящо я от всички останали прояви на класа творчество, към който принадлежи, тя се стреми да изпълни, като в своите форми влага смисъл и идеи с помощта на символи, изразяващи онова, което човек опознава само посредством вярата.

Сакралната архитектура има многобройни разновидности, които се подразделят на родове по вероизповедание, т.е. според това ритуалите на коя религиозна система са предназначени да обслужват (католическа, протестантска, мюсюлманска, юдаизъм, православна, будистка и пр.) и според функциите ѝ, отредени ѝ от съответното богослужение (енорийска, манастирска, баптистерий, гробищна, мартирион).

Композиционните характеристики очертават архитектурната типология в рамките на съответния род: еднокорабна, базиликална, централна, триконхална, базиликална с купол, кръстокуполна, централна куполна и пр. сграда, а обвързаността с определен исторически период определя хронологичната типология (раннохристиянска, средновековна, от времето на османското владичество и пр). Непрекъснато променящата се историческа обстановка в централната част от балканските земи ражда многобройни метаморфози на основните архитектурни църковни типове: кръстокуполен, с централна куполна композиция и удължен наос, трикорабен с куполи или с двускатно покритие, еднокорабен със или без купол. Разнообразието на църковните типове тук е невероятно. От църкви в скалните масиви и под земята – до големи катедрали, които формират градоустройствено центъра на селищата и визуално техния силует.

Така, големите базиликални църкви от късната античност и Първата българска държава, по време на средновековието отстъпват място на кръстокуполните, значително по-малки като обем църковни сгради; след падането под иновърско османско владичество богато укра-

сените и изградени от скъпи материали средновековни църкви са заменени от скромни и неустойчиви като градеж еднокорабни църкви, а промените в стопанския живот и развитието на селищата през XVIII в. предизвикват основни изменения в типологията на църковното строителство.

Историята на християнската сакрална архитектура на Балканите е ярко доказателство, че успоредно с развитието на човешката душевност винаги са се изменяли и усъвършенствали формите на храмовете. Стремейки се да създадат най-съвършеното, на което са способни, създателите им са разкривали нови полета на творчество, въплъщавали са озаренията си за бъдещето, стремили са се към идеала на абсолютната красота.

*Напрестолен кръст (1611).
Майстори Никола и Пала от
Чипровци*

ПРАВОСЛАВИЕТО

Християнското религиозно учение като своеобразно продължение на старозаветната традиция, но отличаващо се по същество от юдаизма, създава Християнската църква, която води началото си от деня Петдесетница в 33 г. сл. р. Хр. (Деян. 2:2-3).

През двехилядолетното си съществуване Църквата преживява различни периоди, нейните институционални структури претърпяват изменения, отношението спрямо светската власт и владетелите също. По времето на Константин Велики и свиканите първи два вселенски събора Никейски и Константинополски, е изработен християнският Символ на вярата, наричан още Никео-Цариградски, чиито дванадесет члена са основата на християнската вероизповед.

В християнската сакрална архитектура се обособяват видове според принадлежността на вярващите към обособяващите се църковни институции: източни, западни, армено-григорианска, монофизитски (коптска, египетска и етиопска) до IX в., а по-късно (след Реформацията, XVI-XVII в.) и протестантски (лютерански, калвинистки, англикански).

Великата схизма и разделянето на Християнската църква в 1054 г. задълбочава различията между двете обособили се християнски деноминации – православие и римокатолицизъм. Храмовете на православие се отличават от католическите както по функционално-композиционната си схема, така и по вложената в архитектурните форми символика, произтичаща от разбирането за същността на Църквата и каноните на вярата.

За православния християнин Църквата е жив организъм, тяло Христово, чиято невидима глава е Иисус Христос и Който присъства сред нейните членове (Мат. 18:20). В управлението ѝ е запазен съборният принцип, утвърден на Апостолския събор от 51 г. (Деян. 15). В Православната църква властта е съсредоточена в съборното мнозинство. А понеже всички

1. Вярвам в един Бог Отец, Вседържител, Творец на небето и земята, на всичко видимо и невидимо.
2. И в един Господ Иисус Христос, Сина Божи, Единородния, Който е роден от Отца преди всички векове; Светлина от Светлина, Бог истинен от Бог истинен, роден, несътворен, единосъщен с Отца, чрез Когото всичко е станало;
3. Който заради нас, човечите, и заради нашето спасение слезе от небесата и се възплъти от Духа Светаго и Дева Мария и стана човек;
4. и бе разпнат за нас при Понтия Пилата, и страда, и бе погребан;
5. и възкръсна в третия ден, според Писанията;
6. и възлезе на небесата, и седи отдясно на Отца;
7. и пак ще дойде със слава да съди живи и мъртви, и царството Му не ще има край.
8. И в Духа Светаго, Господа, Животворящия, Който от Отца изхожда, Комуто се покланяме и Го славим наравно с Отца и Сина, и Който е говорил чрез пророците.
9. В една света, вселенска (съборна) и апостолска Църква.
10. Изповядвам едно кръщение за опрощаване на греховете.
11. Чакам възкресение на мъртвите
12. и живот в бъдещия век! Амин.

Исповѣданіе православныхъ вѣры , перваго собора .

Вѣрую во еди́наго бѣга о́ца вседержи́теля , творца́ не́бъ и земли́ , ви́димымъ же вѣсѣмъ и не́ви́димымъ . И во еди́наго гдѣ и́а хрѣ́ста сѣна бж҃а , еди́нороднаго , и́же ѿ о́ца ро́ждѣннаго прѣ́жде вѣ́хъ вѣ́къ . Оубѣ́та ѿ свѣ́та , бѣга и́стинна , ѿ бѣга и́стинна , ро́ждѣна и не сотворѣ́на , еди́нобж҃чина о́цъ , и́мже всѣ́ бы́ша . На́съ ра́ди чл҃къ , и на́шего ра́ди сп҃се́нїа , шлѣ́дшаго съ не́бъ , и вопло́тнѣвшаго ѿ дх҃а ст҃а , и мр҃ин дѣ́вы во́члѣ́вшаго . Разпѣ́таго за ны́ при по́нтїѣи́тѣ пилѣ́тѣ , страда́вша и погребѣ́на , и воскрѣ́шаго в тре́тїи днѣ́ по писа́нїи хъ . И вошлѣ́дшаго на не́бѣ , и сѣ́дѣщаго ѡ́цъ . И па́ки грядѣ́щаго со сла́вою , съди́ти живы́мъ и мѣ́ртвы́мъ , е́гѡ же цр҃кѣ́ви не́сть ко́нцѣ . **Вторѣ́му собору .** И въ дх҃а ст҃аго гдѣ и́стиннаго и живо́творя́щаго , и́же ѿ о́ца исхо́дѣщаго , и́же со о́цѣмъ и сн҃омъ спокланѣ́ма и славѣ́ма , гл҃вѣ́щаго прр҃оки . И во еди́нъ ст҃ѣнъ собо́рныи и апл҃ьскѣ́ю цр҃ковь . Исповѣ́дѣни еди́но кр҃ще́нїе , во ѡ́бтавле́нїе грѣхѡ́въ . Чл҃ю воскрѣ́нїа мѣ́ртвы́мъ . И жи́зни вѣ́дѣщаго вѣ́ка , а́минъ .

апостоли са равни помежду си (Мат. 20:22-27; 23:8-12) и техните приемници, т. е. епископите, също така са равни помежду си. Управителният орган на всички православни църкви е Вселенският събор, съставен от висши представители на църковния клир от поместните православни църкви, в чиято компетентност е решаването на значими (най-вече от догматично естество въпроси). Председател на този събор е Константинополският (цариградският) патриарх, който се счита за „пръв сред равни“. Решенията в отделните православни църкви се вземат от поместен събор, който се управлява също от събор (или синод), чийто председател носи титлата патриарх. Обстоятелството, че първенстващите епископи – архиепископите се наричат глави на църквите, се разбира в смисъл, че те са „надзорници“, „отговорници“ Христови, според думите на Священото Писание: *Внимавайте, прочее, върху себе си и върху цялото стадо, сред което Дух Светий ви е поставил епископи, да пасете църквата на Господа и Бога, която Той си придоби със Своята кръв* (Деян. 20:28).

За западния християнин Църквата е общество от вярващи, обединени около папата, който е не само глава на цялата общност, но и наместник на Христос на земята и на когото трябва да са подчинени всички миряни и духовници.

Едни от най-съществените характеристики, пораждащи основните разлики в богослужебните последования и оттам в композицията, формата и украсата на храмовете, са свързани с догматичните постановки.

Основните догмати на християнството изясняват Триединството и Боговъплъщението. В християнската теология Бог е единосъщен, но се проявява в три ипостаси (лица): Бог-Отец, Безначалното Първоначало; Син-Логос (Слово); Свети Дух – Животворящото начало. Най-кратко това учение (според определението на св. Василий Велики, 330-379 г.) се формулира по следния начин: Бог е един по същество и троичен по Лица, които равностойно участват в сътворението и битието на космоса. Събитието на боговъплъщението ни разкрива „цялата пълнота на Божеството“ в Богочовека Иисус Христос.

В архитектурата на православния храм догматът за триединството е основополагащ. Затова триделността на храмовото пространство, трансцендентен образ на Троицата: Бог-Отец, Бог-Син и Бог-Дух, се повтаря

многократно в неговите подразделения. Трите чина: оглашени (каещи се), вярващи (верни, приели светото Кръщение) и свещенослужители са образно представени чрез трите части: нартекс (притвор), наос (кораб) и олтар; чрез трите врати към храма; чрез трите подразделения на олтарното пространство – протезис, бема и диаконикон и пр. В основата на това троично подразделяне лежи и символната триада: тяло, душа и дух изразяваща приобщаването на човека към божественото начало посредством сетивно-емоционалното, интелектуалното (рационално) и интуитивното (ирационално; мистично) познание.

Православното богослужение притежава особености, отличаващи го от богослужебните практики в другите християнски вероизповедания. То е достигнало до днешните си форми в резултат на вековно развитие и усъвършенстване. В основата му е заложена възприетата във Византия литургична система, която е синтез от константинополски и палестински елементи и достига до завършената си форма през IX-XIV в. В края на XIV в. се установява съдържанието на денонощните служби, литургичната музика, иконографската програма за разполагане на изображенията, предназначението на храмовите пространства с оглед богослужебните последования, извършвани в тях, семантиката на архитектурните форми, разяснена в „Мистагогията“ на преподобния Максим Изповедник (580-662 г.). Неговите тълкувания на смисловите значения на отделните елементи и на православната литургия като цяло имат основополагащо значение и до днес.

ПРАВОСЛАВИЕТО В БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

Орар с Деисис и светци. XV век

През периода VI-VIII век българските земи, които от 395 година са в пределите на Византия, са подложени на нападенията на варварски племена и народи и на мирното нахлуване и заселване на големи групи славяни. В 663 г. след нарушаване на целостта на Волжко-Камска България, част от прабългарите, предвождани от хан Аспарух, син на Кубрат, владетелят на Волжка България, се заселват в делтата на Дунав, преминават границите на Византия и в 681 г., след успешни битки с византийските войски и сключен съюз със славянските племена, основават Българска държава.

Развитието на живота в границите на новообразуваната държава и отношенията между нея и Византийската империя благоприятстват християнизирването на нейното население. Уседналите тук след I век легионери от източните римски легиони са едни от проводниците на новата религия родена в Юдея – християнството. Местното отдавна християнизирано тракийско население, покръстените български славяни, постоянният контакт с Византия, размяната на военнопленници, употребата на гръцки език и редица други фактори допринасят за приемането на християнството като официална религия на Българската държава. Нейният владетел княз Борис I, който имал за цел обединяването на етническите групи, от които било съставено населението на управляваната от него държава, проявявайки изключителна политическа далновидност, достига до извода, че най-доброто средство за това би било обявяване на християнството за държавна религия, използвайки факта, че е изповядвано вече от голяма част от поданиците му. Като преценява умело историческата обстановка, след известни колебания той решава, че връзките с Византийската църква са необходими в този исторически момент и разтрогва съюза

**Библио.бг - платформа за електронни книги и
списания**

Чети каквото обичаш!

www.biblio.bg

